A privát igék mint az élőnyelvközeliség indikátorai középmagyar regiszterekben

Varga Mónika – Gugán Katalin

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

Kivonat: Az élőnyelvközeli szövegek kitüntetett szerepet játszanak a nyelvtörténeti vizsgálatokban, az egyes regiszterjellemzők (formális/informális, beszélt/írott) szerint eltérő források összehasonlítása pedig segíthet pontosabb képet adni arról, honnan indulnak, és miként terjednek a különféle grammatikai és pragmatikai innovációk. Esettanulmányunk célja, hogy a különböző csoportokba tartozó forrásokat a szövegekből kiindulva tipizáljuk. Az elemzés forrásául a Történeti magánéleti korpusz, valamint a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz szolgál. Az angolt leíró vizsgálatok szerint az involvált források egyik legfontosabb indikátorának számítanak az úgynevezett privát igék, amelyek mentális állapotokat és műveleteket, valamint érzelmi viszonyulást írnak le, szembeállítva a publikus, azaz a közlést kifejező igékkel. A magyarra vonatkozóan e tényező jelentősége kutatást igényel, különös tekintettel arra, hogy az előfordulások mekkora része kapcsolódik ténylegesen az aktuális megnyilatkozóhoz és a kommunikációs partnerhez. Ezúttal több mint húsz privát igés szerkezetet vizsgáltunk meg (például: *vél, gondol, tart, hisz, fél, tetszik, szeret, sajnál, csodál*). Eredményeink rámutatnak a mechanikus kategorizációval kapcsolatos problémákra, valamint az igecsoport korszak- és regiszterspecifikus jellemzőire.

Kulcsszavak: grammatikai és pragmatikai indikátorok, történeti korpuszok, regiszterjellemzők, privát igék, személyjelölés

1. Bevezetés

A nyelvtörténeti kutatások meghatározó és számos következménnyel járó megállapítása az, hogy a spontán beszéd általában kitettebb az őt érő hatásoknak, mint a választékosabb stílusok (Milroy–Milroy 1985, 340; a folyamatos kommunikáció jelentőségéről a nyelvi változásban lásd még: Herman 2002, 402). A legsúlyosabb módszertani kihívás ennek megfelelően abból adódik, hogy hangzó anyag – és ezen belül a spontán informális nyelvhasználatot tükröző hangzó anyag – vizsgálatára a 20. századig nincs lehetőség. Éppen ezért időről időre felvetődik az a kérdés, hogy a korábbi időszakokban miként lehet-

doi: 10.65991/NyNy.2025.1.1.2
Nyelvelmélet és Nyelvleírás 1(1): 27–54 (2025) ISSN: 3094-4937

séges megközelíteni a spontán informális nyelvhasználatot. Egyfelől a szövegprodukció és a közlési szituáció alapján lehetnek előzetes elképzeléseink arról, hogy egy-egy szövegtípus mennyire állhat közel az élőnyelvhez (részletesen lásd Culpeper–Kytö 2010, 14–19, 62–67, 92, 101–102). Másfelől magukból a szövegekből is ki lehet indulni: jelen tanulmány célja ez utóbbi megközelítésnek a bemutatása. A választás ugyanakkor további megfontolást kívánó kérdéseket is felvet, elsősorban azt, hogy az egyes korpuszvizsgálatok alapján nyert eredmények mennyire reprezentatívak, mennyire általánosíthatók. Tekintve, hogy a különböző nyelvtörténeti periódusokból más-más szövegtípusok érhetők el, ráadásul a terjedelmük is változatos, az sem nyilvánvaló, hogy az egyes időszakok és szövegtípusok alapján megfigyelt eredmények mennyire közvetlen módon vethetők össze. További szempont, hogy az egyes nyelvhasználati szituációkban gyakori nyelvi formák többé-kevésbé nyelvspecifikusak is lehetnek, így a más nyelveken végzett vizsgálatok módszerei és eredményei nem feltétlenül kérhetők számon a magyar forrásokon.

Tanulmányunk az élőnyelvközeliség, azaz az interaktív és/vagy involvált nyelvhasználat lehetséges indikátoraival foglalkozik (Biber 1988; 2019; Biber–Conrad 2009, Biber–Conrad–Reppen 1998, lásd még 2. pont), ezúttal egy tényezőre irányítva a figyelmet. Az úgynevezett *privát igék*, mint például az *érez* vagy a *gondol*, személyes érzelmeket, gondolatokat, attitűdöt fejeznek ki (szemben az úgynevezett *publikus*, azaz közlésigékkel, például *mond*, *felel*, lásd Quirk et al. 1985, 1181–1182), ezáltal alapvetően interaktívnak és involváltnak számítanak (Biber 1988, 105; Culpeper–Kytö 2010, 99–100). A kapcsolódó kutatások ugyanakkor nem térnek ki arra, hogy az egyes forrásokban ténylegesen mennyire személyes használatúak az idesorolható igék, egyáltalán egységes-e az igecsoport e téren.

Tanulmányunk tehát azt vizsgálja, hogy a szövegprodukció során ténylegesen kommunikációs közelségről, a megnyilatkozó és a befogadó közötti interakcióról árulkodik-e a privát igék csoportja. Ezt azon keresztül igyekszünk igazolni, hogy a privát igék első és második személyű használatának arányát határozzuk meg a feldolgozott anyagban, beleértve, hogy a részesedéseik változhattak-e az idők során. Ugyancsak vizsgálatot igényel, hogy miként lehet a szövegtípusok produkció, közlési szituáció alapján történő besorolását összehangolni a nyelvhasználati indikátorokkal, így például a privát igék használatával. Más szavakkal: mire lehet következtetni az igecsoport első és második személyű használatának megoszlásából az egyes szövegtípusokra nézve. A jelenlegi problémafelvető elemzés ezekre a kérdésekre keres válaszokat a Történeti magánéleti korpusz (a továbbiakban TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) és a Középmagyar emlékirat és drámakorpusz (a továbbiakban KED, Gugán et al. 2023) adatainak feldolgozásával.

A tanulmány a következőképpen épül fel. Az alábbiakban áttekintést adunk az interaktív és/vagy involvált vs. információs szövegek jellemzőiről és a kutatási kérdéseinkről. Ezt követi a vizsgált anyag és az elemzés módszere,

majd a kvalitatív és kvantitatív elemzés eredményeinek bemutatása és a megfigyelések összegzése. Megállapításaink közül elöljáróban annyit érdemes jelezni, hogy a privát igék indikátor szerepét nem lehet mechanikusan azonosítani, ugyanis az egyes igei mintázatok maguk is nyelvspecifikusak és regiszter-sajátosságok lehetnek.

2. Előzmények és problémafelvetés

Az egyes szövegtípusok egymástól való elkülönítésének egyik módja a produkció és a tágan értelmezett közlési szituáció szerinti felosztás: megkülönböztethetők a források aszerint, hogy ténylegesen elhangzott beszédet rögzítenek-e *(speech-based)*, esetleg előadásra szánják őket *(speech-purposed)*, vagy pedig eleve írottak, és nem is tervezik őket meghangosítani (*writing-based and -purposed*, lásd például Culpeper–Kytö 2010, 18). Fontos, hogy az egyes források egy köztes kategóriába is kerülhetnek attól függően, hogy ténylegesen menynyire távolodtak el az élőbeszédtől, illetve hogy ez a távolság mennyire nyílvánvaló. Utóbbi megnevezése a *speech-related*, azaz *élőnyelvközeli*, idesorolódnak a magánlevelek, a színdarabok és azok a boszorkányperes tanúvallomások, amelyekben korábbi diskurzusokat is felidéznek a tanúk. A *speech-related* egy általánosabb kategória, így olyan szövegtípusokat is magába foglalhat, amelyek *speech-purposed*-ként (drámák, színdarabok), *speech-based*-ként (tanúvallomás, tárgyalási szöveg), vagy éppen *speech-like*-ként (magánlevelek) minősíthetők. A felsorolt típusok közötti határ nem éles, az egyes szövegtípusok egyaránt mutathatnak *speech-based* és *speech-like* jellemzőket (tárgyalási szövegek), vagy épp *speech-purposed* és *speech-like* sajátosságokat (drámák), sőt *speech-like* és *writing based and -purposed* tulajdonságokat (magánlevelek).

Egy másik tipizálási szempont a kommunikációs közelség és távolság. E tényezők skalárisan értendők, az egyik végponton az interaktív és/vagy involvált, a másikon pedig az információs szövegek helyezhetők el. Utóbbi felosztáshoz több grammatikai és pragmatikai indikátort is kapcsol a szakirodalom (többek között Goody 1987, 262–264; Biber 1988; Culpeper–Kytö 2010, 92, 99–100 és az ottani hivatkozások, a magyarra vonatkozóan lásd például Pusztai 1999; Haader 2006). A számításba vehető jellemzők egy része a tervezettség hiányán alapul, így írott, főként történeti források esetében kevéssé figyelhetők meg. Ilyenek a töredékes és a grammatikailag nem teljes mondatok (amelyek írásban rendszerint kiegészülnek) vagy az ismétlés. Főként az angol nyelv jelenségei kerültek a kapcsolódó vizsgálatok fókuszába: ilyen például az összevonások (*n't*, *'s*, *'ve*), a prepozíciók és prepozíciós frázisok, a szóhosszúság, főnevek magas sűrűsége, a *that* törlése, a *do* funkcióige, az *it* névmás, a *be* mint főige vagy épp a *wh*-kérdések. A relevánsnak tartott ténye-

zők egy része tehát nyelvspecifikus, a magyar esetében nem vonható vizsgálatba. Vizsgálható ugyanakkor az első és második személyű névmás, a jelen idő vagy épp a privát igék. Douglas Biber a korábbi szakirodalomból kiindulva 67 nyelvi tényezőt vizsgált meg változatos regiszterekbe tartozó szövegekben statisztikai alapon, különféle faktorcsoportokat meghatározva (Biber 1988, 55–58, 71–78). Ennek alapján arra jutott, hogy a legnagyobb súllyal a privát igék és a jelen idejű formák bírnak azáltal, hogy gyakoriságuk interaktív vagy involvált jelleget közvetít (Biber 1988, 102–105).[1]

Az információs, formálisabb végponthoz általában a bonyolultabb, összetettebb struktúrák kapcsolódnak. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a napjainkban komplexnek és formálisabbnak számító szerkezetek korábban általánosabb használatúak is lehettek. Ilyenek például a *-ván/-vén* képzős határozói igenevet tartalmazó tagmondatok, amelyek a 16–18. század boszorkánypereiben, drámáiban, magánlevelezéseiben és emlékirataiban is rendszeresen adatolhatók. Vizsgálatunk éppen ezért inkább az élőnyelvre jellemzőnek tartott jelenségekből indul ki, azon belül is a privát igék jellemzői kerülnek előtérbe. A kutatás az alábbi kérdésekre keres válaszokat:

1. Miként aránylik az egyes privát igék első és második személyű használata az adott igék összes korpuszbeli előfordulásához (például a *hisz* lemmára kapott összes találat mekkora része horgonyzódik le az első vagy a második személyhez), azaz ténylegesen a kommunikációs közelségről, a megnyilatkozó és a befogadó közötti interakcióról árulkodnak-e?
2. A megnyilatkozó vélekedése, attitűdje kerül-e inkább előtérbe, vagy a kommunikációs partnerhez fordulás?
3. Egységesnek tekinthető-e ezen a téren az igecsoport?
4. Mit árul el az igecsoport megoszlása az egyes szövegtípusokról, regiszterekről?

A következő pontban bemutatjuk a vizsgált forrásokat és a megközelítést.

3. Anyag és módszer

A kvantitatív és kvalitatív elemzés két korpusz, a TMK és a KED adatain alapul. Ez egyúttal négy szövegtípust jelent, amelyek a produkció szempontjából részben eltérő regisztersajátossággal bírnak: beszédalapú a boszorkányper és a dráma, konstruált a dráma és az emlékirat. Az emlékiratok és magánlevelezések

[1] „Private verbs and present tense forms are among the features with largest weights on this factor, indicating a verbal, as opposed to nominal, style. These features can also be considered interactive or involved. [...] Private verbs (e.g., *think*, *feel*) are used for the overt expression of private attitudes, thoughts, and emotions" (Biber 1988, 105).

közös tulajdonsága, hogy ezek ún. ego-dokumentumok, amelyek középpontjában jellemzően a szerző áll, annak érzelmeit fejezi ki, az ő szempontjából mutat be eseményeket (Gugán 2023; Gugán–Varga 2026). A boszorkányperek és a levelek több mint fél-fél millió szövegszónyi terjedelemben érhetők el a TMK-ból, míg a KED-ben az emlékiratok és a levelek bő 100-100 ezer szónyi szöveget tesznek ki.

A korpuszokban nincs külön annotáció a privát igékre, az idesorolható elemek pedig nincsenek kimerítően listázva a magyarban, így nem lehetett cél a teljesség, az összes privát ige kigyűjtése. Kiindulópontként szolgált ugyanakkor az adatgyűjtéshez Quirk és munkatársai (1985, 1181–1182), valamint Biber (1988, 242) szintén nem kimerítő listája,[2] ahogy az előzetes szövegismeret is. A lekérdezés főként igékre, esetenként igei szerkezetekre, szerkezetrészekre (pl. *eszébe*) irányult, méghozzá lemmák és szókezdetek formájában. Várható volt ugyanis, hogy egyes esetekben a puszta első vagy második személyű igealakok kigyűjtése nem ad reális képet az arányokról (lásd lentebb).

Az adatsorok és tágabb (legalább egy mondatnyi) kontextusuk kinyerését követően több módszertani döntést is kellett hozni az elemzés előtt. A privát igéket magukat nem abból a szempontból vizsgáljuk, hogy közülük melyek lehetnek a korszak innovációi, és azok miként terjednek. Az sem nyilvánvaló, hogy egyik-másik ige azért ritka a feldolgozott történeti korpuszokban, mert a korszak során eltűnőben vagy épp megjelenőben van. Csak egy példát hozva, a *vélekedik* éppúgy adatolható a 16. században, mint a *vél* (ahogy napjainkig is mindkettő használatos), így a két elem közötti gyakorisági különbségnek feltehetően pragmatikai okai vannak.

Így azokat az elemeket, amelyek a két korpusz lemmákra kapott teljes találati listái alapján túl ritkának bizonyultak, kizártuk a vizsgálatból. Ilyen a *kételkedik ~ kétli*, a *vélekedik*, az 'eldönt, elhatároz' jelentésű *feltesz* – utóbbinak a 'feltételez' jelentése nem adatolható a korpuszokból –, valamint a(z *el*)*végez magában* (sem a manapság bevett *dönt ~ eldönt*, sem az *elhatároz* előfordulásaira keresve nem volt releváns találat).[3]

---

[2] Privát igének minősülnek az angolban a következők: *anticipate, assume, believe, conclude, decide, demonstrate, determine, discover, doubt, estimate, fear, feel, find, forget, guess, hear, hope, imagine, imply, indicate, infer, know, learn, mean, notice, prove, realize, recognize, remember, reveal, see, show, suppose, think, understand* (Quirk et al. 1985, 1181). A lista átfedéseket mutat az úgynevezett szuazív és a percepciós csoporttal: *decide, demand, intend, pronounce, propose, recommend, request, stipulate, suggest, urge* (Quirk et al. 1985, 1182–1183). Az úgynevezett szuazív vagy volitív igék *(akar, kíván, óhajt, szándékozik)* vizsgálatba vonása a kutatás egy későbbi lépése lehet. Elöljáróban megemlíthető, hogy lemmákra keresve a TMK-ban ritka a *szándékozik*, 51 találat, a KED-ben pedig szórványos, mindössze 3 adat; az *óhajt* ugyancsak szórványos, a TMK-ban 17, a KED-ben 14 adat szerepel. A *kíván* ugyan gyakori levélformulák részeként, ezáltal azonban a személyesség kifejeződése rutinizálódik. Az *akar* pedig a korszakban nemcsak szándékot és óhajt, hanem elismerést is kifejezhet, tipikusan első személyben (részletesen lásd Varga 2024).

[3] A ritkának minősített elemek lemmákra kapott adatszámait itt közöljük: *kételkedik ~ kétli* (TMK: 37 adat, KED: 15 adat), *vélekedik* (TMK: 15 adat, KED: 19 adat), *feltesz* 'eldönt' értelemben (TMK: 24 adat, KED: 7 adat), *végez* 'eldönt' értelemben (TMK: 26 adat, KED: 10 adat), *elvégez* 'eldönt'

Az *érez* legtöbbször fizikai érzékelést fejez ki, például a fájdalomra vagy a közérzetre vonatkozóan (147/172 adat), például:[4]

(1) magamis fellette roszul Voltam az szemeim faidalma mÿat *nagi kint erzettem*

(LobkPopp. 14., TMK)

(2) *lábomban is könynyebbsíget érzettem*, de újabban az jobb kezemnek könyökiben és fejiben *érzettem az mai napon fájdalmamnak megújítását*

(Thököly, KED)

Ezzel szemben a vélekedést, viszonyulást jelölő használata, azaz a tényleges privát igei szerepe a két korpusz alapján ritka (25/172 adat), például:

(3) egyéb mulatságom nincs a boszuságnál, *s érzem,* hogy árt az nekem

(Bark. 20., TMK)

A napjaink nyelvhasználatára jellemző *úgy érzem* 'vélem, gondolom' típus a korszakban a vizsgált források alapján nem adatolható (a Magyar történeti szövegtárban a 19. századból származnak a legkorábbi ilyen előfordulások, az adatbázis leírását lásd Sass 2017). Mindezek alapján az *érez* igét a továbbiakban nem tárgyaljuk.

Szintén nem vizsgáltuk azokat a privát igéket, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő, ugyanakkor torzítanák az eredményeket. Ahogy arról fentebb esett szó, a TMK-ból a magánlevelek és a boszorkányperek közel azonos szövegmennyiségben érhetők el, így az a tény, hogy a *tud* és a *lát* több mint másfélszer gyakrabban szerepel a boszorkányperekben, mint a levelekben, a *hall* pedig hatszor gyakrabban, arra enged következtetni, hogy ezen igék esetében maga a gyakoriság is regisztersajátság. Az emlékiratokból és a drámákból a TMK-hoz viszonyítva kisebb szövegmennyiséget tartalmaz a KED, de terjedelemre vetítve a drámákban a *tud* és a *lát* nem jelentéktelen részesedésű, jóllehet a boszorkányperekben megfigyelt gyakoriság továbbra is kiemelkedő – a *hall* és az *ismer* esetében pedig még jelentősebb (1. ábra).

értelemben (TMK: 9 adat, KED: 2 adat). A *kedvel* ugyancsak szórványosnak bizonyult (TMK: 15, KED: 11 találat).

[4] Az adatokat a korpuszok alapján betűhűen közöljük. A hivatkozás a TMK esetében az ott alkalmazott forrásrövidítés (https://tmk.nytud.hu/forrasok.php), tételszám, ennek hiányában oldalszám, a KED esetében az emlékírók neve, illetőleg a drámák szerzőinek neve vagy rövid címe szerint történik (a források adatainak elérhetősége: 10.65991/NyNy.2025.1.1.2-sup).

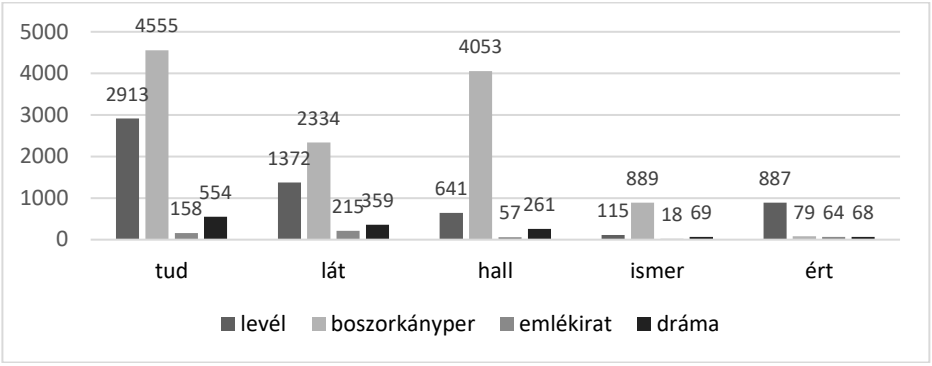

1. ábra. Funkció és gyakoriság alapján regisztersajátosságként értékelhető privát igék a Történeti magánéleti korpusz és a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz alapján (adatszám)

A *tud,* a *lát* és a *hall* a boszorkányperekben a tanúnak feltett kérdések visszatérő eleme, ráadásul a megkérdezettek maguk is ezeken az elemeken keresztül reflektálnak arra, milyen típusú forrásból származik és ezzel összefüggésben mennyire megbízható az általuk megosztott információ (részletesen lásd Varga 2019; 2022). Az *ismer* előfordulásainak pedig jellemzően az a kontextusa, hogy a tanúk azzal is hangsúlyozzák mondandójuk meggyőző erejét, hogy hosszú ideje és jól ismerik a boszorkánysággal gyanúsított személyeket. Ezzel szemben az *ért* a magánleveleket jellemzi, tipikusan a diskurzus korábbi részeire, az aktuálisat megelőző levél egy részének tartalmára reflektál, például:

(4) *Kegyelmed írásábul nem érthetem*, ha hétezer-é vagy kétezer rézpínz kel

(Bark. 86., TMK)

A kérdéses elemekkel tehát a továbbiakban nem foglalkozunk.

Feldolgoztunk továbbá olyan igéket is, ahol a jelentések alapján előzetesen kellett címkézni az előfordulásokat, szükség esetén pedig kézzel ki kellett szűrni azokat a találatokat, amelyekben nem privát igei szerepű az adott elem. A *tetszik* mind a 'jónak, megfelelőnek tart', mind a 'tűnik, látszik' értelemben releváns – ugyanakkor a feldolgozott korpuszadatok alapján a *tűnik* inkább 'eltűnik' és 'megjelenik' értelmű, így viszont ezúttal nem vizsgálható. A *tetszik* mindkét értelmezésben sajátságos a személyjelölés szempontjából: nem az igealakon jelölődnek a személyviszonyok, hanem a *nekem*, *neked* stb. explicit volta alapján azonosíthatók, például:

(5) Nagyságod megh ertheti az levelböl mit irion *melÿ ennekem czufosnak teczik*

(LobkPopp. 41, TMK)

(6) Tudósítson Kegyelmed, Szívem, a nestbélléshez mellyikbül szabassak. A büdöskűszínbül-é, *mely nekem inkáb tetszik*, vagy a gyöngyszínbül?

(Bark. 84, TMK)

A *talál* (nyers adatszám: 1500) a 'gondol, minősít' jelentés mellett kifejezheti azt is, hogy valaki véletlenül, nem szándékosan tesz valamit, illetve valami nem szándékosan történik, például:

(7) *Veselényiné levelét fel találtam szakasztani*

(Bark. 324, TMK)

A szóválasztás ugyancsak közvetít egyfajta beszélői értékelést, azonban nem magát a mentális műveletet jelöli. A *felejt* adatai között ugyanakkor előfordul a szerkezet részeként – az alábbi kontextusban is azt érzékelteti a *talál*, hogy maga a felejtés mint mentális művelet nem szándékosan történhetett (ha egyáltalán megtörtént):

(8) Dombrádj obligatoriája az menstrualisok között Károlyban vagyon, de talán csak Farsankban lépett ki az útbul, már az böjtben visszatért obligatiójára. Mindazáltal, *ha el találta felejteni, Jasztrabszki feltalálja* – csak keresse.

(Kár. 202, TMK)

A *tart* (nyers adatszám: 2450) egyaránt adatolható 'fél' és 'gondol, minősít' jelentésben – akár egy mondaton belül is, például:

(9) *mindenkoron tartottak tőle* bubajos tudományára nézve, a mintis *közönségessen annak tartattatott*

(Bosz. 296, TMK)

A *látszik* esetében is előfordul szórványosan, hogy explicite a megnyilatkozó értékelését jelöli:

(10) Máskint új volt, s *nékem jónak látszott,* s mégis, amint Kegyelmed írja, rosz volt.

(Bark. 111, TMK)

(11) s a dolgot, vagy *ami nékem jó, igaz és helyesnek látszott*, buzogván, és néha talán felettébb is urgeáltam

(Bethlen Miklós, KED)

(12) ó hajó volt, és semmi karóra, vagy kőre nem ment, méghis az feneke ki esset, *és néki* [= a tanúnak] *csudálatos dolognak láczatik* azért, hogy azon hajó tétemény nélkül ugy nem járt volna.

(Bosz. 194, TMK)

Tekintve azonban, hogy az előfordulások zömében (102/114 adat) implicit a személyjelölés, azaz harmadik személyű, a mentális ágensre vonatkozó kontextuális fogódzó nélkül – például személyes névmás részes esetben – az igét a továbbiakban nem vizsgáljuk.

A vizsgált elemek funkció szerint is megszűrt előfordulásait az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. A feldolgozott privát igék előfordulása a vizsgált történeti korpuszokban (forrás: TMK és KED, összesített adatszám)

privát ige: mentális állapot	adatszám	privát ige: érzelmi viszonyulás	adatszám
gondol	771	*fél*	596
vél	214	*tart* 'fél'	146
tart 'vél, gondol'	424	*szeret*	286
talál 'vél, gondol'	96	*bán*	321
tetszik 'tűnik, látszik'	191	*szán*	84
hisz	1079	*sajnál*	86
elhisz	212	*örül*	128
emlékezik	237	*örvend*	49
eszébe jut ~ vesz	295	*remél*	356
felejt	214	*csodál ~ csodálkozik*	229
tetszik 'megfelelőnek tart'	354		
Összesen	4087	Összesen	2281

Az elemzés során az adatokat az alábbi tényezők szerint címkéztük. Az igealak alapján számra és személyre történő besorolása mellett a közvetlen módon nem jelölt, de a kontextusból azonosítható személyviszonyokat is tekintetbe kellett venni. Így például a boszorkányperekben gyakori, hogy az aktuálisan megszólaló tanú nem első, hanem harmadik személyben szerepel *(fatens, tanú, bizonyság, valló)*.[5] A levelekben pedig a címzett változó okokból a *kegyelmed* + harma-

[5] Az egyes tanúk vallomásait jellemzően egy (gyakran latin nyelvű) mondat vezeti fel, amely a tanúk adatait és az esküvel vallás tényét tartalmazza; ettől elkülönül az összefüggő beszámoló – a monológ formájú narratívákba ezzel együtt gyakran szövődnek felidézett diskurzusok is –, amely ilyen értelemben nem idézet (*reported speech*). Az első és harmadik személyben lejegyzett

dik személyű igealakon keresztül horgonyzódik le. A nemfinit alakok esetében ugyancsak nem közvetlenül a privát igén jelölődik a személy, például:

(13) Mind eddigh sem vevén leveledet Szivem, *mire vélni nem tudom*

(Kár. 217, TMK)

(14) én azomban ravasságot *gondolván*

(Constantinus és Victoria, KED)

(15) érkezék ez a levél [...] felszakasztottam, Édesem, *gondolván*, nem bánja Kegyelmed

(Bark. 102, TMK)

A személyjelölésen kívül a jelen idő is meghatározó jellemző – főként a múltbéli események idejéből történő kilépés, azaz a *praesens historicum* (lásd például Pusztai 1999; Haader 2006; Kytö–Walker 2003). Az egyes privát igék gyakorisága pedig a szövegtípusok közötti hasonlóságokról és különbségekről árulkodhat, beleértve, hogy egy-egy szerző preferenciája mennyiben felelős az adott szövegtípusra jellemző összesített gyakoriságért (vö. Gugán 2023).

4. Elemzés

Az elemzés során megfigyelteket több tényező szerint mutatjuk be. Egyfelől megkülönböztethető, hogy már közvetlenül az igealakon jelölt, vagy pedig csak a tágabb kontextusból következtethető-e ki az alany. Másfelől kérdés, hogy mely igék kapcsán kötődnek inkább a megnyilatkozóhoz az előfordulások, és melyek irányulnak a kommunikációs partner (címzett, befogadó) felé, esetleg melyekre jellemző az általános, személytelen megfogalmazás.

További szempont, hogy mutatkozik-e különbség a mentális műveleteket kifejező és az érzelmi viszonyulást jelölő igék csoportja között, feloszthatók-e ennek mentén a privát igék. A *szeret* előfordulásai gyakran utalnak kívánságra, szándékra,[6] például:

beszámolók nyelvhasználata más tekintetben nem különül el egymástól élesen (részletesen lásd Varga 2022).

[6] Az interakcióban részt vevők egymás iránti érzéseivel kapcsolatos előfordulásai a levelekben inkább nominalizált formában jelennek meg, például: *Az én Kedves Édes Uramnak, Tekéntetes és Nagyságos Károlyi Sándor Uramnak, ő Kegyelmének szeretettel írám* (Bark. 15, TMK); *Gróff Szalaj Barkóczi Kristina kedves édes Feleségemnek szeretettel irám* (Kár. 320, TMK); *Kegyelmednek Szeretettel szolgal Niari Christina* (LobkPopp. 48); *Anÿai szeretetem aÿanlása után, aldgion megh Isten kiuansagid szerént ualo sok jokkall* (LobkPopp. 50).

(16) Én ugyan, ha kaphatnék, *inkáb szeretnék újat.*
(Bark. 90, TMK)

Máskor egy adott helyzetet, viselkedést minősítenek a megnyilatkozók ezzel az igével:

(17) *De csak azt nem szerettem dolgába*, hogy három macskával esszik vala egy tálból.
(Kbosz. 12, TMK)

(18) Toroczkainak vagy másnak adig is írjon Kegyelmed, Szívem, *mert nem szeretem az Orbán dolgát éppen*
(Bark. 294, TMK)

Adatolhatók továbbá formulaszerű használatai: egyfelől jókívánságok, például:

(19) *Isten továbrais szeresse az Urat minden áldásival*
(Peregr1. 10, TMK)

Másfelől különböző eseményeket, állapotokat vezetnek fel hasonló módon:

(20) *De legyen nagy hála az mindenható úristennek,* [...] *hogy tégedet ezzel szeretett, hogy te tégy azzal minden atyai és anyai jót*
(Nád. p. 47, TMK)

A továbbiakban a fent felsorolt tényezők mentén tárgyaljuk a vizsgált privát igéket.

4.1. Személyjelölés az igealakon

A személyviszonyok igealakon történő jelöléséből kiindulva az derül ki, hogy nem egységes az igecsoport a tekintetben, hogy milyen az involvált és/vagy interaktív (első és második személy) és információs (harmadik személyű) előfordulások aránya. A feldolgozott igék nagy részében ezek az értékek nem árulkodnak a tényleges arányokról, így ábrázolásuktól ezen a ponton eltekintünk.

A megnyilatkozóhoz különösen nagy arányban kötődik az *elhisz* (190/212 adat, 90%) és a *hisz* (794/1079 adat, 73%, lásd még Gugán 2017). A *hiszem* esetében felvetődik a grammatikalizáció mértéke, más szavakkal az, hogy az adott előfordulás ténylegesen igei szerepet tölt-e be, vagy átértékelődött 'hiszen' értelemben. A szintaktikai fogódzók alapján (explicit személyes névmás, tárgy, tagadószó, utalószó, kötőszó stb. jelenléte) egyértelműen igei az adatok zöme, 661 ige (83%), például:

(21) De akármi szándéka, megszégyeníti Isten őköt, *úgy hiszem.*

(Bark. 60, TMK)

(22) Miert hogi az Phanoteus ennekem regi bizot baratom, *hiszem hogi valami ieles dolgot izent*

(Bornemisza, KED)

A fennmaradó 133 adat ugyanakkor többféle értelmezést tesz lehetővé, egy példát hozva:

(23) be nem tudgya kegyelmed, kiktül fél. *Hiszem amaz Agyúsi Kapitány sült bolond*, ama pedig, a Deakius élhetetlen nyomorék.

(Gyöngyösy, KED)

Az érzelmi viszonyulást jelölő igék közül az *örvend* (42/49 adat, 86%), a *bán* (260/321 adat, 81%) és a *remél* előfordulásai (258/356 adat, 72%) kötődnek a legnagyobb arányban a megnyilatkozóhoz.

A beszédpartnerhez fordulás közvetlen módon jelölve ritkának mutatkozik. Az adatszámokat tekintve a *hisz* fordul elő a legtöbbször második személyben, az ige előfordulásain belüli aránya viszont az első személy jelentős gyakorisága miatt elenyésző (90/1079 adat, 8%), például:

(24) [THAMAS.] Christus Vrunkis ackeppen tötte pappá az Apostolokat, Szent Peter is ackeppen tött Papokat. [BÖRÖ.] *Eb hidgye azt.* [THAMAS.] *Nem hiszed?* Hozzadsza chac a haîas Breuiart, s im mayd megtalalom en benne

(Az igaz papságnak tiköre, KED)

A legnagyobb arányban a *szán* (15/84 adat, 18%), a *fél* (72/596 adat, 12%) és az *eszébe jut ~ eszébe vesz* (32/295 adat, 11%) irányul a kommunikációs partner felé az igealak alapján.

A vélekedést kifejező *tart* adatainak nagy része a kommunikációs távolságot erősíti, ugyanis gyakran szerepel egyes és többes szám harmadik személyben (65–65 adat, 15–15%) és passzív formában (*valamilyennek tartatott*, 102/424 adat, 24%), míg az előfordulások kevesebb mint egyharmada első személyű (137/424, adat 32%). Hasonló a helyzet a *talál* 'gondol, vél' esetében is, ahol a passzív formák teszik ki az adatok egynegyedét (24/96 adat).

4.2. A tágabb kontextusból kikövetkeztethető személyjelölés

Több ige kapcsán érdemes ugyanakkor a kontextusból azonosítható személyviszonyokat figyelembe venni. Az ilyen előfordulásoknak a bevonásával a véle-

kedést kifejező *tetszik* esetében a megnyilatkozóhoz kötődő előfordulások gyakorisága jelentősen megemelkedik (*nekem* 59/191 adat, 31%; az implicit előfordulásokkal kiegészítve 107/191 adat, 56%). Például:

(25) *Nékem, úgy tetszik, használt* az érvágás.

(Kár. 301, TMK)

(26) *úgy tetszik, könnyebb,* ha panaszolkodhatom valakinek.

(Bark. 193, TMK)

(27) Az tegnapi érvágásnak *a kezeimre nízve úgy tetszik, hasznát érzem*

(Thököly, KED)

(28) Jóllehet pedig mindezt én jó lelkiisméret szerint kiváltképpen való devotióból cselekedvén, *úgy tetszett, hogy dicséretes dolgot cselekedtem.*

(Tótfalusi, KED)

A privát igék egy csoportjában ugyanakkor a korszakra nézve jellemző nemfinit megoldásokkal is számolni kell. Utóbbiak a *gondol*, a *vél* és a *remél* megnyilatkozóhoz köthető előfordulásait növelik leginkább. A *gondolom ~ gondolok* stb. esetében 297/771 adat (39%), a kontextusból azonosítható igeneves adatokkal kiegészítve 352/771 adat (46%). Például:

(29) Valamit, Szívem, *munkálódásában fel tudok gondolni,* elkövetem, csakhogy igen rövid az idő.

(Bark. 60, TMK)

(30) Es en is akaruan az Erdő karaion mind elő mennj, *gondoluan hogi ualamel Warban iutok*

(Wathay Ferenc, KED)

(31) De azon lészek, üdö jártatván, reank jövendö nehesztelésének *valamenyire engesztelését gondolván, hogy megh latogassalak*

(Constantinus és Victoria, KED)

A *vélem* stb. 94/214 előfordulása (43%) a *vélni, vélvén* kontextusból azonosítható adataival kiegészítve 115/214 adat (55%). Például:

(32) *Jo Fiam nem tudom mjre uélnj,* hogÿ ismeghlen Uÿiobban megh fosztottatok it ualo keués partékáimtul

(LobkPopp. 33, TMK)

(33) *Ez emberedet azért várakoztattam ennj ideigh it, uéluén azt* hogy ostrigát hoznak nékem Regedéből

(LobkPopp. 93, TMK)

A *remélem ~ remélek* stb. 258/356 adat (72%), a *remélni, remélvén* kontextusból azonosítható adataival kiegészítve 278/356 adat (78%). Például:

(34) *Új hírt reménlvén, én szakasztottam fel.* [ti. a levelet]

(Bark. 121, TMK)

(35) *én azt nemis reménlvén hogy Hollandiaban kellessék kész pénzűl le tenni ollyan állapotban nem voltam hogy meg fizethessem.*

(Peregr1. 88, TMK)

4.3. A befogadó felé irányulás

A korszakra jellemző, hogy különböző társadalmi és személyközi viszonyokból adódóan a *kegyelmed* (vagy épp a *nagyságod*) használatos a befogadó jelölésére, így az ezt tartalmazó adatok bevonása lényegében a kommunikációs partner (tipikusan második személy) felé irányulást gyarapítja. Különösen igaz ez a *tetszik* 'jónak, megfelelőnek tart' előfordulásaira (*neked* és implicit összesen 29/354 adat, 8%, *kegyelmed* és implicit, de a kontextusból azonosítható 106/354 adat, 30%; míg a *nekem* és implicit összesen 86/354 adat, 24%). Például:

(36) *Én, Édesem, valamint Kegyelmednek tetszik, atévő leszek*

(Bark. 86, TMK)

(37) *Kegyelmednek, Szívem, csak akaratját várom, mint tetszik, írja meg*

(Bark. 85, TMK)

(38) *ha mi nem tetszik, corrigáld*

(Kár. 96, TMK)

Az *emlékezik* előfordulásait tekintve a *kegyelmed*-et tartalmazó adatainak bevonásával közel kiegyenlítődik a megnyilatkozó és a kommunikációs partner felé irányulás aránya (E/2: 12/237 adat, 5%, *kegyelmed* 43/237 adat, 18%; *emlékezem ~ emlékszem* + implicit, 59/237 adat, 24%). Például:

(39) Én azt, Szívem, még akkor megírtam, *ha emlékezik Kegyelmed reá*

(Bark. 38., TMK)

A *hisz*, a *gondol*, az *elfelejt* és az *eszébe jut ~ vesz* esetében ugyancsak többékevésbé megnő a kommunikációs partner felé irányulás aránya a *kegyelmed*-et tartalmazó előfordulások hatására (lásd (40–44) példák):

- *hisz* E/2: 90/1122 adat (8%) + *kegyelmed*, összesen 135/1122 adat (12%)
- *gondol* E/2: 60/771 adat (8%) + *kegyelmed*, összesen 110/772 adat (14%)
- *felejt ~ elfelejt* E/2: 18/214 adat (6%) + *kegyelmed*, összesen 46/214 adat (21%)
- *eszébe jut ~ vesz* E/2: 32/295 adat (11%) + *kegyelmed*, összesen 59/295 adat (20%)

Néhány példát hozva:

(40) Édes Lelkem, oly jó kertész vált belőlem, *maga sem hitte volna Kegyelmed.*

(Bark. 3., TMK)

(41) Azert en edes Battiam V. [= bátyámuram] *ha kegyelmed igy gondolia ionak*, en igy vegesztem magamban.

(Zr. p. 75, TMK)

(42) Toabba, mÿkor .k. Jde fel gÿẅmelchett kẅld, Engemetÿs *.k. el Ne feleÿchen,* Mertt wÿwarrol semmÿtt Nem Merek hozatnÿ.

(Svetk. 95., TMK)

(43) a' Szűrke lo, a' fűrjészet, a' Sűtő ház *jol jut eszembe, de kednek hogy jutnak eszében*

(MikLev. 4., TMK)

(44) *im ueheti kegyelmed eszebe* michodas bekeseget akarnak ük magok tartani az Tórókkel

(Zr. p. 283–84, TMK).

Az ezúttal vizsgált érzelmet kifejező privát igék között mindössze egy, a *sajnál* adatolható jelentősebb arányban *kegyelmed*-del (E/2 4/84 adat, + *kegyelmed*, összesen 28/84 adat, 33%). Speciális emellett a 'vél, minősít' jelentésű *talál*, amelynek egy kivétellel az összes, a címzettre irányuló előfordulása *kegyelmed*-del fejeződik ki (25 adat), formula részeként, egyetlen szerzőnek, Zrínyi Miklósnak köszönhetően, aki ebben a kontextusban váltogatja a *talál*-t és a *tart*-ot. Például:

(45) keremis kegÿelmedet szeretettel kegyelmedis paranchollion s szolgaltasson uelem, *mindenkor igaz és szeretettel szolgalo Attiafiat talallia kegyelmed.*

(Zr. p. 141, TMK)

(46) kegyelmedet kerem szeretettel, *engemet kegyelmed mindenkor tarczon io akaro szolgalo Attiafianak.*

(Zr. p. 128, TMK)

(47) nekem parancholvan kegyelmed edes Battyam Uram, *tarczon jo Akaro Attyafia szolgainak*(!).

(Zr. p. 242, TMK)

4.4. Személyjelölés és paradigmák

Érdemes megjegyezni, hogy a megnyilatkozóra és befogadóra vonatkozó privát igei előfordulások jellemzően a paradigma más-más részein jelennek meg. A *hisz* (lásd (21–22)), a *fél*, az *emlékszik* egyes szám első személyű adatainak zöme kijelentő módú és jelen idejű. Néhány példát hozva:

(48) Igj már harmadnapigh heveréssel töltöm az üdőt, *félek rajta, egész hét ugy ne menjen el.*

(Kár. 242., TMK)

(49) *Én félek attól,* hogy Tégedet valami Bú fog érni.

(Bethlen Kata, KED)

(50) Miolta e nyomorúlt világon tengődöm, *nem emlékezem, hogy valaha elment volna az eszem*

(Dugonics: Menekmus, KED)

(51) *Emlekẻzẻm Errẻl,* hogÿ Zeögęnÿ Vrammal Volth w Nekÿ Zẻrzẻdesę, [...] *De Jmmar Nem Emlekẻzẻm arrol* ha annak az Vegezese, kÿ tẻlth, Auagÿ Nẻm

(Svetk. 108, TMK)

A *felejt ~ elfelejt* pedig főként múlt idejű, például:

(53) *Hanem az lovakrul elfelejtettem tudósítani Kegyelmedet, Szívem.*

(Bark. 256, TMK)

(54) *Nem üzenek semmit is, ha ott felejtettem volna a' fél szememet, sem mennék érette.*

(Actio Curiosa, KED)

A második személy és a *kegyelmed* tipikusan felszólító módú igealakkal jár együtt a *hisz* (55, 56), a *gondol* (57), a *fél* (58, 59) és a *felejt ~ elfelejt* esetében (60), valamint a *sajnál* adatainak egy részében (61):

(55) *Bizon higied,* nagiob szidalmunkra, hogi nem mint tiztessegünkre volna

(Elektra, KED)

(56) *higgie kegeld* hogi zinten vgi nem küldenem oda fel en ŏtett mint Egj merigy halalt, de nincz kit küldenŏnk

(Tel. 73, TMK)

(57) az ert *Ne gondold azt* hog keulcheghet zantha wolna hanem hog Nem hıtte ew Magaes ha fel Megen wag Nem

(Svetk. 2, TMK)

(58) *ne félj Szivem,* mert ha késett, sem verlek meg érette

(Kár. 87, TMK)

(59) *ne fély,* mert jo rendben vagyon szénája

(Constantinus és Victoria, KED)

(60) az fa palackokat kerem kegyelmedet *el ne feleiche kegyelmed*

(Zr. p. 128, TMK)

(61) Jóllehet én mentettem Kegyelmedet, de, Szívem, *Kegyelmed is egy attyafiságos választ ne sajnáljon adni.*

(Bark. 62, TMK)

Az *emlékezik* viszont a befogadóhoz fordulva viszonylag rendszeresen fordul elő *-hat/-het* képzős (19/54 adat) alakban, illetőleg feltételes mellékmondatokban – e változatok ugyanis a közvetlen felszólításhoz képest kevésbé asszertívek:

(62) *Emlekezhetik kegyelmed édes Batyám Vram,* minap kegyelmeddel létünkben egymással mit vegeztünk

(Zr. p. 244, TMK)

(63) Én azt, Szívem, még akkor megírtam, *ha emlékezik Kegyelmed reá*

(Bark. 38., TMK)

Igekötős formában is adatolható, ennek megfelelően eltérő jelentéssel, utóbbi viszont közvetlen felszólításként:

(64) *ma emlekezzél meg Eleidnek Vitézségéről*

(Benyák, KED)

A *tetszik* ugyanakkor mind 'vél, minősít', mind 'jónak, megfelelőnek tart' jelentésben zömmel kijelentő módú személytől függetlenül:

(65) De azt míeld, *az mi jobbnak tetszik.*

(Nád. p. 36–37, TMK)

Jóllehet utóbbi a címzettre irányulva rendszeresen feltételes vagy felszólító módot jelölő környezetben fordul elő (*ha/amint* stb. *tetszik* 78/108), például:

(66) Bizom egészlen Édes Szivem reád, *az mint legh jobban tetzik, ugj czináltasd.*

(Kár. 56, TMK)

(67) mint szereted, paranczol mindẹnnek zabad akaratod szerint, *oth iar, az hol teczik* azt mield az, mi kedues.

(Elektra, KED)

További, nemcsak a korszakra, hanem szövegtípusra jellemző megoldást szükséges tekintetbe venni a boszorkányperek esetében, ahol is az aktuális megszólaló gyakran harmadik személyben szerepel (ettől önmagában még nem kevésbé involvált vagy interakciós forráscsoportról van szó, részletesen lásd Varga 2019; 2022). Az utóbbi előfordulások aránya markáns a *gondol* (79/771 adat, 10%, (68, 69)), az *eszébe jut ~ vesz* (33/295 adat, 11%, (70)), a *tart* 'fél' (18/146 adat, 12%, (71)) és különösen az *emlékezik* használatakor (55/237 adat, 23%, (72, 73)):

(68) és igy *innen e Fátens is gondollya* hogy talán valami kisirtet Személyibe lehetett, az ki ki ment az ablakon.

(Bosz. 193, TMK)

(69) a füvet visgálván a fatens, látta hogy habókolva mégyen egy farkas a nyomás mező felé, *gondolván a fatens* hogy talám a juh kolompot hallotta meg, azért megyen arra

(Bosz. 481, TMK)

(70) nem tudgya csak hogy azoltatul fogvast az Eöcse csak sinlödik, sem él, sem hal, s *mar amint jutt esziben cir. 8, 9 vagy 10 Esztendeje*

(Bosz. 509, TMK)

(71) Eleghet csentereghvén Szabó Mihállal az Fatens *soha tüle legh kevesebbet sem tudott tartani,* mint hogy ezeket soha felüle nem vilte.

(Bosz. 282, TMK)

(72) *Jol emlekezik a Fatens, arra,* hogy a midőn Urat Sotonj Ilona föl ásto aratás elött, mind mezött, és hegyet el verte az Jégh esső.

(Bosz. 423, TMK)

(73) *Amint gondolomra rea emlekezhetik a fatens,* Farkas Pannaéktul hallotta vólna

(Bosz. 61, TMK)

Részösszegzésként elmondható, hogy a privát igék involvált és/vagy interaktív használatát a korszak és a szövegtípusok sajátosságaiból következően nem lehet mechanikusan megállapítani. Az ezúttal feldolgozott igék előfordulásainak jelentős része a megnyilatkozóhoz és kommunikációs partnerhez kapcsolódik, de ezt az adatok egy részében nem pusztán az igealakokból, hanem a kontextusból következtetjük ki. A 2. és 3. ábra mutatja az egyes igéken belüli arányokat a kontextus alapján azonosított előfordulásokkal kiegészítve.

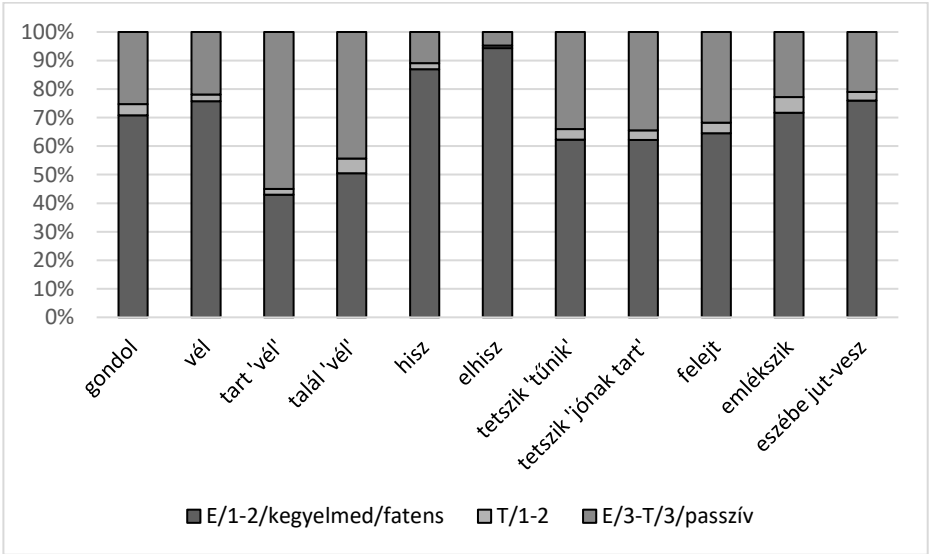

2. ábra. A mentális állapotokat és műveleteket kifejező privát igék megoszlása a személyviszonyok szerint

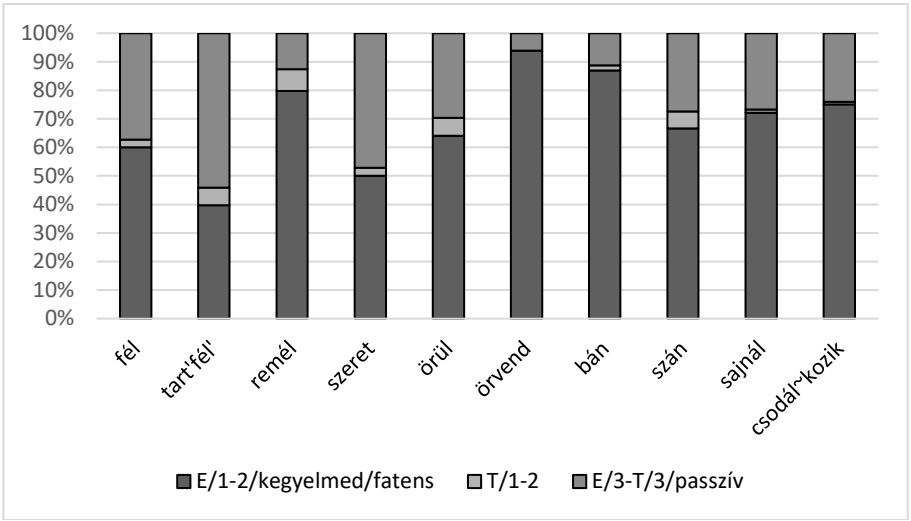

3. ábra. Az érzelmi viszonyulást kifejező privát igék megoszlása a személyviszonyok szerint

Ahogy fentebb is jeleztük, az igecsoport nem mutatkozott egységesnek a tekintetben, hogy milyen mértékű a személyes használatuk, sem arra vonatkozóan, hogy utóbbin belül inkább a megnyilatkozó kiindulópontja vagy a befogadó felé irányulás érvényesül-e. A *tetszik* 'jónak tart' esetében kiemelt a kommunikációs partner felé fordulás, míg a *hisz*, a *vél*, a *gondol*, valamint az *örül*, *örvend*, *szán*, *bán*, *sajnál* és a *remél* adatainak zöme a megnyilatkozóhoz kötődik. A vélekedést kifejező *talál* és *tart* összességében is kevésbé involvált, meghatározó a kevésbé személyes előfordulások aránya. Érdemes megjegyezni, hogy a *gondol* és a *remél* esetében sem példátlan az ilyesmi, de jóval ritkább, ráadásul szerkezetileg jelölt, igeneves formában: *gondolható*, *remélhető*. A *fél* és a *tart* 'fél' használatában pedig a szituáció közvetlenségétől távolító megoldások regisztersajátságként figyelhetők meg a boszorkányperekben, például:

(74) *Szabó Mihálytul* is majd mégh jobban, hógy sem a *Felesighitül filtek, és tartottak az emberek*

(Bosz. 282, TMK)

(75) Az is bizonyos hogy *nevezet Tormánétul minden ember filt, és tartott* Csornán

(Bosz. 285, TMK)

A *tart* 'fél' után a *szeret* mutatja a legkisebb arányban az involvált és/vagy interaktív használatot, míg a legközvetlenebbül az *örvend*, a *bán* és a *remél* kapcsolódik az interakció résztvevőihez.

Érdemes a vizsgált privát igéken belül néhány funkcionális variánst összevetni. A *gondol* és a *vél* hasonló arányokat mutat, ugyanakkor a jelentést tekintve megfeleltethető *tart* és *talál* jóval személytelenebb használatával elkülönül az előbbi kettőtől. Jóllehet a *tetszik* két különböző viszonyulás jelölésére is használatos, a személyviszonyok arányait tekintve nincs köztük éles különbség. Ugyancsak hasonló mintázatot mutat a *hisz* és az *elhisz*, valamint a *szán* és *sajnál*. Ezzel szemben a *fél* és a *tart* 'fél' különbözik a tekintetben, hogy az utóbbi több előfordulásában a kontextusból következtethető ki az azonosítás, például:

(76) ott fityegtem, *tartván* nehogy megtudta légyen a dolgot

(Székely László, KED)

(77) én kéredzeni nem merek, *tartván* sok rosz akaróim nyelvétül

(Kár. 113., TMK)

A vizsgálat további szempontja, hogy mit árul el a privát igék használata az egyes élőnyelvközeliként minősített szövegtípusokról.

5. Privát igék és élőnyelvközeli szövegtípusok

Ahogy a kutatás előzményei kapcsán jeleztük, a szövegtípusokat gyakran produkciós, közlési szituációs tényezők szerint kapcsolja össze, vagy épp különíti el a szakirodalom, ezt a felosztást ugyanakkor az élőnyelvközeliség indikátorai árnyalhatják, akár át is értékelhetik. Így a tárgyalt privát igék gyakorisága önmagában is informatív lehet az egyes szövegtípusokra nézve. Tekintve, hogy a korpuszok eltérő terjedelműek, a 4. és 5. ábra az adatszámok 100 ezer szövegszóra vetített gyakoriságát mutatja (a levelek esetében mintegy 580 ezer, a perek esetében 598 ezer, az emlékiratok és drámák esetében pedig 103-105 ezer tokennel számolva).

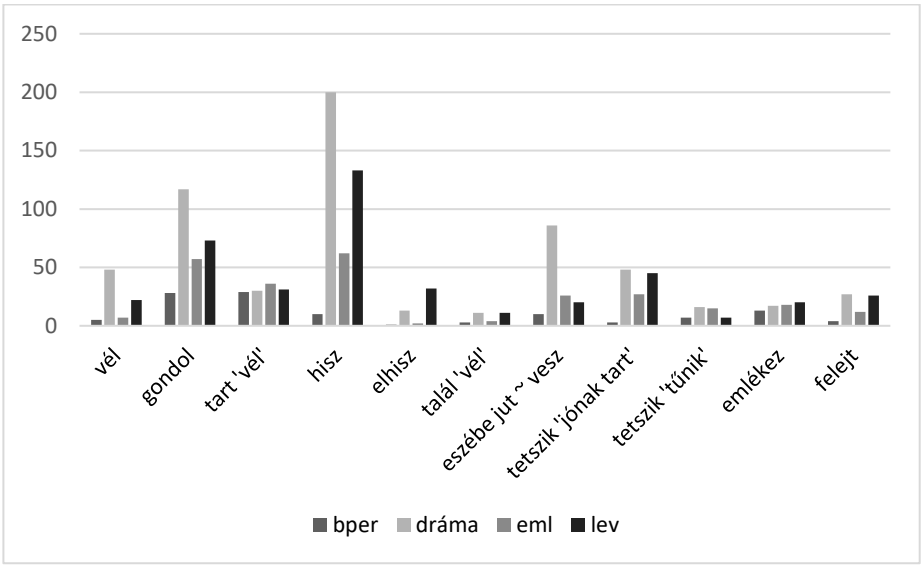

4. ábra. A mentális állapotokat és műveleteket jelölő privát igék megoszlása az egyes szövegtípusokban (100 ezer szóra vetített gyakoriság)

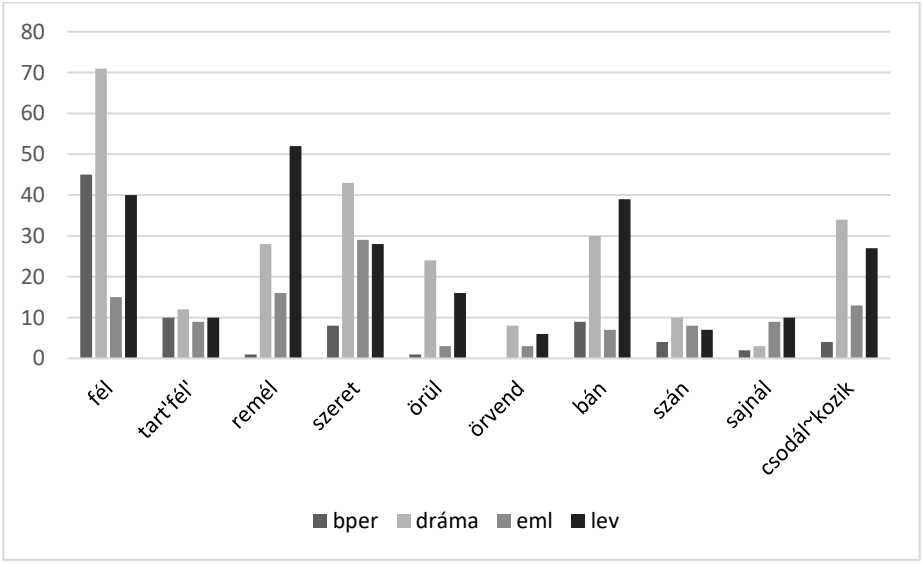

5. ábra. Az érzelmi viszonyulást jelölő privát igék megoszlása az egyes szövegtípusokban (100 ezer szóra vetített gyakoriság)

Amellett, hogy a feldolgozott privát igék összességében ritkának számítanak (például a publikus, azaz közlésigékhez képest),[7] egyikük-másikuk mind a négy szövegtípusban hasonló gyakorisággal fordul elő: ilyen a *tart* 'vél', a *tetszik* 'tűnik' és az *emlékezik ~ emlékszik* is. Az igék egy része – a *gondol*, a *hisz*, az *eszébe jut ~ vesz*, a *fél*, a *szeret*, valamint kisebb mértékben a *csodál ~ csodálkozik* és az *örül* – a drámákban kiugróan gyakori, még a magánlevelekhez viszonyítva is. Utóbbiban a *remél* és a *bán* fordul elő kifejezetten rendszeresen. A boszorkányperekben a *fél* mutat viszonylagos, de nem kiugró gyakoriságot, az emlékiratokban pedig a *sajnál*, a *hisz* és a *gondol*, de utóbbi kettő is inkább a drámákhoz és a levelekhez köthető. Nem nyilvánvaló ugyanakkor, hogy azokban a szövegtípusokban, ahol eleve gyakori az adott privát ige, az interakció közvetlen résztvevőihez kötött előfordulások is jelentős arányúak. Az eredmények alapján viszont valóban a levelek és a drámák gyakoriságai emelkednek ki, így csak ezeket ábrázoltuk (6. ábra).

[7] Az összesített nyers adatszámok a TMK és a KED alapján: *mond*: 7928 adat, *felel*: 1333 adat, *szól*: 1046 adat, *kérdez*: 356 adat, *kérd*: 378 adat, *kiált*: 318 adat.

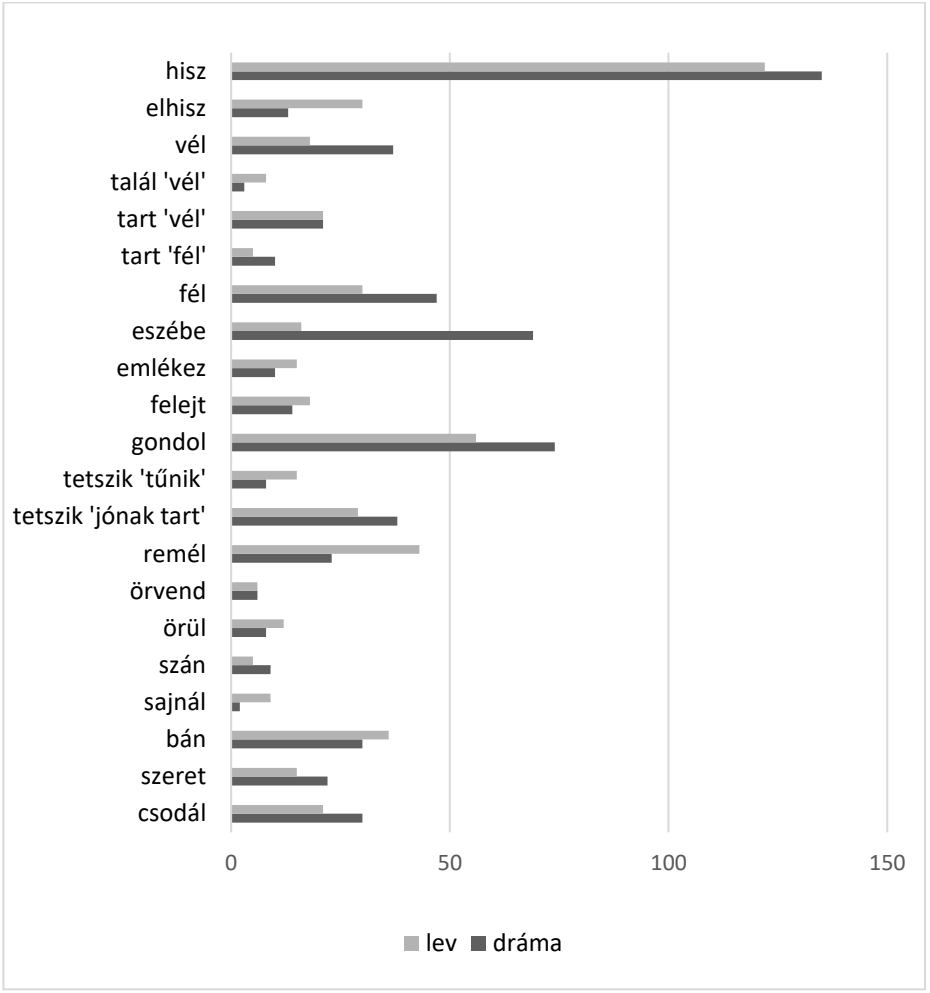

6. ábra. Privát igék előfordulásának megoszlása a drámákban és levelekben (a megnyilatkozóhoz és a kommunikációs partnerhez köthető összesített előfordulások 100 ezer szóra vetített gyakorisága)

A jelzett gyakorisági mutatók ellenére nem állíthatjuk azt, hogy a boszorkányperek vagy az emlékiratok kevésbé involváltak és/vagy interaktívak (ahogy arról korábban esett szó, az előbbi szövegtípusban egyes privát igék regiszter-sajátosságnak bizonyultak). Hozzá kell tenni, hogy az úgynevezett publikus igék egy kivétellel a boszorkányperekben a leggyakoribbak (7. ábra).

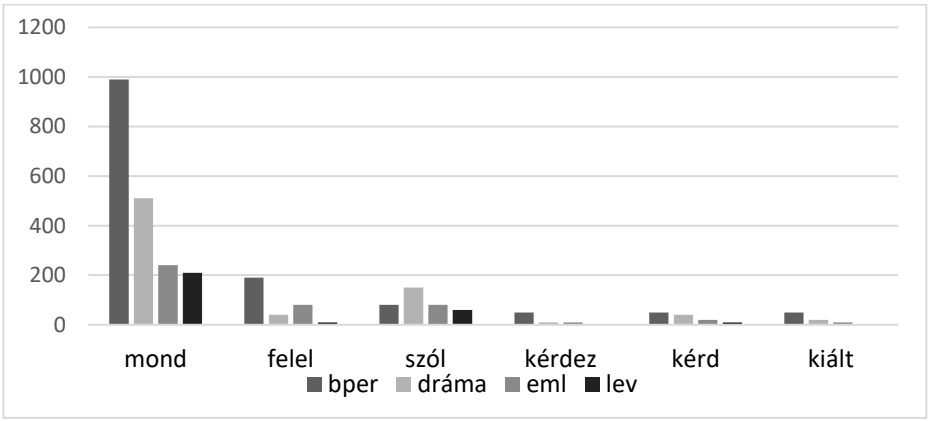

7. ábra. A közlést jelölő, azaz publikus igék megoszlása az egyes szövegtípusokban (100 ezer szóra vetített gyakoriság)

A közlést jelölő igék minden vizsgált szövegtípusban gyakoribbak, mint a tárgyalt privát igék jelentős része. A publikus vs. privát igék gyakorisága tehát önmagában nem tekinthető elégséges érvnek a boszorkányperek formális vagy informatív regiszterként történő minősítése mellett – ennek igazolásához további grammatikai és pragmatikai indikátorokat (jelen idejű igék, emfázis, mutató névmások, lásd még 2. pont) kellene hasonló módon megvizsgálni. E szövegtípusban a kommunikációs cél, a bizonyítékgyűjtés meghatározó szerepű a szövegformálásban, a felidézett diskurzusokat bevezető igék pedig közvetlenebb módon kapcsolódnak ehhez.

Felvetve, hogy az egyes szerzőkhöz köthető előfordulásoknak milyen hatása van az adott szövegtípust összességében jellemző gyakoriságokra és arányokra, a következőket érdemes említeni. A magánleveleket tekintve Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor egymásnak írt levelei terjedelmi okokból jelentősen befolyásolják az összesített gyakoriságot (a *hiszem* levéladatainak közel fele tőlük származik). A drámák közül a Constantinus és Victoria *(eszembe jut/vesz, hisz, gondol, remél)*, az Actio Curiosa *(hiszem)*, valamint a Debreceni disputa *(fél)* mutat markánsabb gyakoriságokat. Az emlékiratoknál kevéssé figyelhető meg szerzőhöz köthető tendencia, egy-egy privát ige ritkán fordul elő tíznél többször az egyes forrásokban.[8] A KED-be került naplók és önéletírások megközelítőleg azonos szövegmennyiségből állnak az összehasonlíthatóság érdekében, így a terjedelmesebb önéletírásokból minták kerültek az adatbázisba (a feldolgozott drámák viszont teljesen terjedelmükben kerültek a korpuszba). Esetükben a teljes emlékiratok feldolgozása a privát igék szempontjából átfogó képet adna a szerzői sajátosságokról, így ez a kutatás további lépése lehet.

[8] Nem teljesen példa nélküli: ilyen Tótfalusi Kis Miklósnál a *gondolom*, ami terjedelemre vetítve megközelíti a Barkóczy és Károlyi levelezésben adatolt mennyiséget.

6. Összegzés

Tanulmányunk az élőnyelvközeliség lehetséges grammatikai és pragmatikai indikátoraival foglalkozott történeti anyagon, különös tekintettel a privát igékre. Az idesorolható elemek állománya is változott (például 'tűnik' jelentésben inkább a *tetszik* volt használatos), bizonyos vizsgálatra kijelölt igék kifejezetten ritkák voltak a történeti korpuszokban, mások pedig már gyakoriságukat tekintve is regisztersajátosságként értékelhetők. Ezzel együtt a privát igék csoportja összességében valóban árulkodó tényezőnek bizonyult a szövegek involvált és/vagy interaktív jellegének meghatározásakor. Nem lehetett ugyanakkor mechanikusan azonosítani a személyjelölést, hanem, ahogyan azt részletesen bemutattuk, különféle, a korszakra és az egyes szövegtípusokra jellemző megoldásokat kellett még figyelembe venni. Emellett nem bizonyult egységesnek az igecsoport a személyességet tekintve. A feldolgozott több mint húsz privát ige nagyobb része a megnyilatkozó viszonyulását fejezte ki, de volt olyan is, amely inkább a kommunikációs partner felé fordulást jelölte (ilyen volt a *tetszik* 'jónak tart'). A vélekedést kifejező *tart* és a *talál* viszont inkább személytelennek mutatkozott. A szövegtípusokat tekintve nem a produkció (beszédalapú, konstruált, ego-dokumentum) szerinti hasonlóság bizonyult meghatározónak: a privát igék elsősorban a drámák és a levelek interaktív jellegére mutattak rá, míg a boszorkányperek és az emlékiratok megítéléséhez nem bizonyultak elégséges szempontnak. Az eredményeket a későbbiekben a további grammatikai és pragmatikai indikátorok (explicit első és második személy, jelen idő, emfázis stb.) részletes vizsgálata árnyalhatja.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az NKFI 135186. számú pályázat (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) támogatásával készült. Ezúton köszönjük a kézirat korábbi változatához fűzött észrevételeket, javaslatokat.

Hivatkozások

Biber, Douglas 1988. Variation across speech and writing. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511621024

Biber, Douglas 2019. Text-linguistic approaches to register variation. Register Studies 1: 42–75. https://doi.org/10.1075/rs.18007.bib

Biber, Douglas – Susan Conrad – Randi Reppen 1998. Corpus linguistics. Investigating language structure and use. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511804489

Biber, Douglas – Susan Conrad 2009. Register, genre, and style. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511814358

Culpeper, Jonathan – Merja Kytö 2010. Early Modern English dialogues: Spoken interaction as writing. Cambridge: Cambridge University Press.

Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények 113: 85–110. https://doi.org/10.15776/NYK.2017.113.3

Goody, Jack 1987. The interface between the written and the oral. Cambridge: Cambridge University Press.

Gugán Katalin 2017. Diakrón rondó: tagadás – *hogy* törlés – igemódosítók – tagadás. In: Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő (szerk.): Stratégiák és struktúrák: Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára. Szeged: JATEPress. 71–80.

Gugán Katalin 2023. A kivétel erősíti a szabályt? A regiszter és az egyén szerepe a stabil variációban. In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.): Nyelvelmélet és diakrónia 5. Budapest: PPKE Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 129–153.

Gugán Katalin – Varga Mónika 2026. A regiszter mint tényező a történeti nyelvészetben. In: Gugán Katalin – Varga Mónika (szerk.): Regiszterfüggő változatok a középmagyarban (Megjelenés alatt).

Haader Lea 2006. Az írott és beszélt nyelv viszonyához egy újonnan felfedezett nyelvemlék kapcsán. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. Szeged: JATEPress. 47–53.

Herman József 2002. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Budapest: Osiris Kiadó. 389–407.

KED = Gugán Katalin – Bácsi Enikő – Dömötör Adrienne – Horváth László – Mohay Zsuzsanna – Varga Mónika – Sass Bálint 2023. Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz. https://ked.nytud.hu/#open

Kytö, Merja – Terry Walker 2003. The linguistic study of Early Modern English speech-related texts. How "bad" can "bad" data be? Journal of English Linguistics 31: 221–248. https://doi.org/10.1177/0075424203257260

Milroy, James – Lesley Milroy 1985. Linguistic change, social network and speaker innovation. Journal of Linguistics 21: 339–384. https://doi.org/10.1017/S0022226700010306

Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. Language Resources and Evaluation 52: 1–28. https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8

Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. Névtani Értesítő 21: 380–386.

Quirk, Randolph – Sidney Greenbaum – Geoffrey N. Leech – Jan Svartvik 1985. A comprehensive grammar of the English language. London: Longman.

Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. Szeged: SZTE. 267–277. http://acta.bibl.u-szeged.hu/54589/1/nyelvtort_009_267-277.pdf. Elérés dátuma: 2025. szeptember 4.

TMK = Történeti magánéleti korpusz. https://tmk.nytud.hu/

Varga Mónika 2019. Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés. Jelentés és Nyelvhasználat 6: 99–127. https://doi.org/10.14232/jeny.2019.1.4

Varga Mónika 2022. Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben. Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. (Gondolat-Jel 6.)

Varga Mónika 2024. *Igen akarom, hogy odaérkezett* – Pragmatikai markerek korpuszalapú elemzése a funkció és a regiszterek tükrében. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Személyjelölés és grammatika. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 207–242.

Private verbs as indicators of speech-related language use in Middle Hungarian registers

Abstract: Speech-related texts play a prominent role in historical linguistic studies, and comparing sources that differ in terms of register characteristics (formal/informal, spoken/written) can help to provide a more accurate picture of where various grammatical and pragmatic innovations originate and how they spread. The aim of our case study is to characterize sources belonging to different text types on the basis of textual features. The sources for the analysis are the data from the Old and Middle Hungarian Corpus of Informal Language Use and the Middle Hungarian Corpus of Memoirs and Drama. According to studies on English, one of the most important indicators of involved registers is the category of private verbs, which describe mental states, actions, and emotional attitudes, as opposed to public verbs, that is, verbs expressing communication. The relevance of this factor in Hungarian requires investigation, particularly with regard to the extent to which occurrences are actually related to the current speaker/writer or hearer/adressee. We examined structures involving more than twenty private verbs (including *vél* 'assume', *gondol* 'think', *tart* 'think', *hisz* 'believe', *fél* 'afraid', *tetszik* 'like', *szeret* 'love', *sajnál* 'feel sorry', *csodál* 'wonder'). Our results highlight the problems associated with mechanical categorization, as well as the era- and register-specific characteristics of the group of verbs under study.

Keywords: grammatical and pragmatic indicators, historical databases, register characteristics, private verbs, person marking

Varga Mónika (levelező szerző)

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Email cím: varga.monika@nytud.elte.hu

Gugán Katalin

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelvtudományi Kutatóközpont